

Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ

**ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ
ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πραγματευθεῖ γιά τήν παιδεία στό ἔβδομο κυρίως καί τό ὄγδοο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν*. Ἡ ἔνταξη τῆς πραγματείας γιά τήν παιδεία στό κλασσικό αὐτό βιβλίο πολιτικῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι τυχαία¹. Ἐξηγεῖται ἀπό τή γνώμη πού ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης γιά τήν ἀποστολή καί τίς προϋποθέσεις τῆς παιδείας, ἀλλά καί ἀπό τή γνώμη πού ἔχει γιά τήν ἀποστολή καί τή σύσταση τῆς πολιτείας².

Στόν περίφημο ὀρισμό του γιά τήν πόλη-κράτος ὑπάρχει ἡ φράση «γινομένη μέν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δέ τοῦ εὖ ζῆν». Ἡ πόλη δηλαδή ὑπάρχει βασικά γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ζωῆς ἀπό τήν ἄποψη καί τῶν ὑλικῶν ὄρων της, ἀλλά δέν ἐξαντλεῖται σέ αὐτό μόνο, ἔχει οὐσιαστικό σκοπό τή χειραγώγηση τῶν πολιτῶν καί πρὸς τό «εὖ ζῆν».

Τό «εὖ ζῆν» κατά τόν Ἀριστοτέλη δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ χωρίς τήν ἀρετή. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδή, γιά νά ὑψωθεῖ στήν εὐδαιμονία πού εἶναι ὑποκειμενική ἄποψη τοῦ «εὖ ζῆν», χρειάζεται, ἐκτός ἀπό τά πρόσφορα ἐξωτερικά ἀγαθά, νά ἔχει ἀπαραίτητα καί τήν ἀρετή. Μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης ἐξαίρει τήν ἀρετή ὡς τήν κύρια προϋπόθεση τῆς εὐδαιμονίας, καί ἄρα τοῦ «εὖ ζῆν».

Ἡ ἀρετή εἶναι συνυφασμένη μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου³, γιά ν' ἀποκτηθεῖ ὁμως ἀπό τόν ἄνθρωπο προϋποθέτει νά συντρέξουν διά-

1. Ἡ μελέτη τοῦ θέματος τῆς παιδείας στόν Ἀριστοτέλη, ἂν καί εἶναι ἡ πληρέστερη καί διεξοδικότερη ἀπό τή μελέτη κάθε ἄλλου θέματος συνδεόμενου μέ τήν ἰδανική πολιτεία, παραταῦτα εἶναι ἀτελής. Πβ. E. Barker, *The Political thought of Plato and Aristotle*, New York, Dover, 1959, σ. 423 καί W.D. Ross, *Aristotle*, London, Methuen, 1953⁶, σ. 269.

2. Ἡ ἰδανική πολιτεία (πβ. E. Barker, ὁ.π., σ. 423) ἔχει σκιαγραφηθεῖ πρόχειρα ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί ἡ ἔκθεση τῆς ἰδρυσῆς της εἶναι μιά ἀπλή περιγραφή τῶν πιό γενικῶν ἀρχῶν.

3. Πβ. W. Oncken, *Die Staatslehre des Aristoteles*, Darmstadt, Aalen, 1964, μερ. 2, βιβλ. 3, σ. 199: «Die Tugendbildung aber ist das Werk des Menschengeistes und des Menschenwillens».

φορα εϋνοϊκά στοιχεῖα καὶ ἰδιαίτερα ἡ κατάλληλη παιδεία⁴. Ἔτσι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἡ παιδεία οὐσιαστικὴ λειτουργία τῆς πολιτείας, ἀφοῦ ἐπιδιώξῃ της εἶναι τὸ «εὖ ζῆν» τῶν πολιτῶν καὶ προϋπόθεσή του κρίσιμη εἶναι ἡ ἀρετὴ, πού μέσο γιὰ τὴν ἀπόκτησή της εἶναι ἡ παιδεία⁵.

Ἡ συνύφανση αὐτῆ παιδείας καὶ πολιτείας, μέ θέμα καίριο τὴν ἀρετὴ, ὀδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν ἀφορισμὸ πού κλείνει τὸ τρίτο βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν*: «ὅτι τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον ἀνδρὸς ἀρετὴν εἶναι καὶ πολίτου τῆς πόλεως τῆς ἀρίστης...» (1288 a 39).

Τὸ ὅλο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πού συλλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης βασίζεται στὴ θεωρία του, ὅτι ἡ παιδεία εἶναι μέρος τῆς πολιτικῆς. Αὐτό φυσικά δέν σημαίνει ὅτι ἡ πολιτεία ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν νεολαία νὰ μετέχει ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἐξ ἀρχῆς, νὰ παίρνει δηλαδή μέρος στὶς πολιτικὲς διαμάχες κ.τ.ῶ. Σημαίνει, ἀπλῶς, ὅτι γίνεται προσπάθεια ὥστε οἱ νέοι νὰ διαμορφώσουν ἕναν χαρακτήρα τέτοιον πού ν' ἀνταποκρίνεται στὰ αἰτήματα τῆς πολιτείας. Ἡ παιδεία μιᾶς πολιτείας δηλαδή πρέπει νὰ προσαρμοστεῖ στὶς ἀξίες πού ἐκείνη ἔχει υἱοθετήσει⁶.

Ἐπὶ ἄρχῃ καὶ θὰ ὑπάρχει πάντοτε μιὰ ἄμεση λειτουργικὴ σχέση μεταξύ πολιτείας καὶ παιδείας καί, περαιτέρω, μεταξύ σκοποῦ τῆς παιδείας καὶ περιεχομένου της⁷. Ἡ ἀρμονία καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὀλοκληρία καὶ τὴ σταθερότητα τῆς πολιτείας.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ παιδεία εἶναι πολιτικὴ, εἶναι καὶ ἠθικὴ. Οἱ πολῖτες τῆς ἀρίστης πολιτείας, ὅπως καὶ κάθε πρέπουσας πολιτείας, τρέπονται πρὸς ἕναν ἠθικὸ βίον, ἐφ' ὅσον οἱ ἠθικὲς τους δυνάμεις ἔχουν ἀσκηθεῖ στὴ δημιουργία ἑνὸς κατάλληλου χαρακτήρα. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ ἡ ἀνάπτυξη

4. Πθ. *Πολιτικά* 1332a 30-33: «Διὸ κατατυχεῖν εὐχόμεθα τὴν τῆς πόλεως σύστασιν, ὧν ἡ τύχη κυρία – τὸ δὲ σπουδαίαν εἶναι τὴν πόλιν οὐκέτι τύχης ἔργον ἀλλ' ἐπιστήμης καὶ προαιρέσεως».

5. Πθ. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, τ. 1, New York, Arno Press, 1973, σ. 343.

6. Πθ. E. Barker, *ῥ.π.*, σ. 424.

7. Σύμφωνα μ' ἕνα κείμενο σχετικὸ μέ προτάσεις γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος στὴν Ἀγγλία τὸ 1950, «ὁ σκοπὸς τῆς κοινωνίας καθορίζει τὸν σκοπὸ τῆς ἐκπαίδευσης· ὁ σκοπὸς τῆς ἐκπαίδευσης καθορίζει τὸ περιεχόμενον τῆς παιδείας. Ἐάν ἡ πολιτεία θέλει τεχνικὴ δραστηριότητα, ὁ ἐκπαιδευτικὸς τῆς ἐφοδιασμὸς θὰ εἶναι κυρίως τεχνικὰ σχολεῖα ἔάν ἐπιθυμεῖ, «κανόνια ὡς φορβή», τὰ σχολεῖα της θὰ γίνουν προστάδιο ἐκγύμνασης στρατιωτικῶν καταυλισμῶν· ἔάν ἐπιθυμεῖ ἐνότητα, θὰ τὴν προάγει ὡς κοινὴ ἐμπειρία στὴν ἐφηβεία· ἔάν δέν ξέρει τί θέλει, τὸ ἐκπαιδευτικὸ τῆς σύστημα θὰ ἀντανακλᾷ τὸ κοινωνικὸ χάος. Σὲ κάθε περίπτωση τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα καθορίζεται ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας». Πθ. *The Content of Education* (1950), *A University Anthology for Overseas Students*, London, Longmans, 1955, σ. 59.

8. Πθ. E. Barker, *ῥ.π.*, σ. 424

περισσότερο τοῦ ἠθους ἀπ' ὅσο τῆς διάνοιας⁹.

Γιά ὅσους βέβαια ἡ παιδεία δέν εἶναι κάτι ξέχωρο ἀπό τή διδασκαλία καί τή μετάδοση γνώσης, εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐννοήσουν ἕνα σχῆμα πού δίνει τόσο λίγο χρόνο στούς νέους γιά σοβαρές πνευματικές σπουδές, καί θέτει ὡς κύριο σκοπό του, μέχρι τό εἰκοστό πρῶτο ἔτος τῆς ἡλικίας, τήν κατεύθυνση τῶν κλίσεων καί τή διάπλαση τοῦ χαρακτήρα. Ὁ Ἀριστοτέλης προβλέπει μίαν ἄμεση ἐξάσκηση τῆς διάνοιας μέ προήγηση τῆς θεμελίωσης τοῦ χαρακτήρα¹⁰.

Ἡ διαφορά στήν ἀξιολόγηση τῶν σκοπῶν πού θέτει κάθε σύστημα, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα καί τή χρήση διαφορετικῶν μέσων γιά τήν ἐπίτευξή τους. Ἡ σύγχρονη παιδαγωγική, ἀποβλέποντας στήν ἀνάπτυξη τῆς διάνοιας, χρησιμοποιοῦν τά μέσα πού ἐπιδρῶν στήν ἀνάπτυξή της, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζοντας τήν προτεραιότητα τῆς βούλησης, τοποθετεῖ ὅλο τό βάρος στά μέσα ἐκεῖνα πού θά διαπλάσουν τή βούληση, ὅπως π.χ. στήν τέχνη, κι αὐτό ὄχι γιατί ὁ ἴδιος ἀποβλέπει στήν καλλιέργεια μιᾶς καλλιτεχνικῆς φύσης (ἄν καί, ὅσον ἀφορᾷ στή μουσική, ἀφήνει περιθώρια καί γιά κάτι παρόμοιο) ἀλλά γιατί μέσω αὐτῆς θεωρεῖ ὅτι ἐπιδιώκεται ἡ ἠθική τελείωση τοῦ ἀτόμου¹¹.

Οἱ διαφορές πού παρουσιάζονται μεταξύ τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντίληψης περί παιδείας καί τῶν σύγχρονων σχετικῶν ἀντιλήψεων δέν εἶναι τόσο ριζικές. Κάθε ἀληθινή παιδεία σήμερα, ὅσο καί στήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη, σκοπεύει στό νά δημιουργήσει ἀνθρώπους ἰκανούς νά κάνουν τό χρέος τους στήν κοινωνία ὅπου ἀνήκουν. Κάθε γνήσια παιδεία ἐπηρεάζει τόν χαρακτήρα, κάθε πνευματική πειθαρχία εἶναι καί μιά ἠθική ἄσκηση. Ἀλλά ἐνῶ οἱ σύγχρονοι παιδαγωγοί φθάνουν σ' αὐτό τό ἀποτέλεσμα μέ τρόπο ἔμμεσο, ἐμπιστευόμενοι, μεταξύ ἄλλων, στό ἠθικό ἀποτέλεσμα τῶν ἀθλοπαιδιῶν ἢ τῆς συνεχοῦς πνευματικῆς ἐργασίας¹², ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα μέ ἄμεσες καί συνειδητές προσπάθειες¹³. Γι' αὐτόν ἡ ἠθική ἔχει τόση ζωτική σημασία ὥστε δέν ἐπιτρέπεται ν' ἀφεθεῖ στήν τύχη, ἀλλά πρέπει νά «διαμορφωθεῖ» ἀπό τήν πολιτεία. Ἡ σύγχρονη

9. Πθ. *Πολιτικά*, 1337b 40: «οὐδέ φανερόν πότερον πρός τήν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρός τό τῆς ψυχῆς ἠθος». Πθ. W.L. Newman, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 354.

10. Πθ. *ὁ.π.*, τ. I, σ. 373.

11. Πθ. *Πολιτικά*, 1340 b 11-15 Πθ. Πλάτωνος, *Πολιτεία Γ'*, 401b-d καί Κ.Ι. Δεσποτόπουλου, Ἡ κριτική τοῦ Πλάτωνος γιά τήν ποίηση, *Χρονικά Αἰσθητικῆς*, τ. 5, 1966, σ. 119, ἐπίσης Α Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Ἡ τέχνη καί ἡ κοινωνία, *Ἐπιστ. Ἐπετ. ΠΑΣΠΕ*, 1976-77, σ. 453. Ὅσον ἀφορᾷ τήν πλατωνική ἀποψη περί στενῆς σχέσης τέχνης καί ἠθικῆς πθ. G. Dantu, *L' éducation d' après Platon*, Toulouse, Paris, Alcan, 1907, ss. 37, 51.

12. Πθ. W.D. Ross, *ὁ.π.*, σ. 269.

13. Ἀλλωστε ἡ χρήση καλλιτεχνικῶν μέσων γιά τήν ἐπιδίωξη ἑνός ἄμεσου ἀποτελέσματος

πάλι άποψη τονίζει ότι ή ήθική πρέπει ν' «άναπτυχθεϊ» δίχως τήν άσκηση κοινωνικῆς πίεσης¹⁴.

Σημαντική όμως για τήν ίδρυση κάθε εκπαιδευτικοῦ συστήματος πρέπει νά θεωρηθεϊ καί ή σχέση του μέ τήν ψυχολογία, καί έπειδή ήδη άναφέραμε τίς άπόψεις του Ἄριστοτέλη ως πρός τήν άλληλεξάρτηση παιδείας, πολιτικῆς καί ήθικῆς, επιβάλλεται ν' αναζητήσουμε τό ψυχολογικό υπόβαθρο. Ἡ παιδεία είναι άνάπτυξη τῆς ψυχῆς ὅπου διακρίνουμε τρία στοιχεϊα¹⁵. Ὁ Ἄριστοτέλης γράφει χαρακτηριστικά: «άλλά μήν άγαθοί γε καί σπουδαῖοι γίνονται διά τριῶν· τά τρία δέ ταῦτα έστι φύσις, έθος, λόγος» (1334b 40-41)¹⁶. Βέβαια κατά τό πρώτο στάδιο ὅπου προέχει ή φυσική προδιάθεση, τό άτομο απέχει πολύ από τήν πραγμάτωση τῆς παιδείας, αλλά καί στό επίπεδο αὐτό άκόμη ὁ νομοθέτης είναι σέ θέση νά δημιουργήσει τίς κατάλληλες προϋποθέσεις για μιάν ιδανική φύση, άσκώντας ένα είδος εὐγονικῆς, μέ τό ν' άξιώνει ὁ πληθυσμός τῆς άρίστης πολιτείας ν' άποτελεῖται μόνον από Ἕλληνες, καί μέ τό ν' αναθέτει τή ρύθμιση τῶν ὄρων του γάμου στήν πολιτεία¹⁷. Αὐτό ήταν για τόν Ἄριστοτέλη, ὅπως καί για τόν Πλάτωνα, ή προβαθμίδα για τήν παιδεία¹⁸. Πάντως, ὁ σκοπός του Ἄριστοτέλη στή ρύθμιση τῶν ὄρων αὐτῶν είναι τελικά ήθικός· επιδιώκει μιá καλή φυσική διάπλαση, ως τήν άρμόζουσα κατοικία μιᾶς καλῆς ήθικῆς προδιάθεσης¹⁹.

Τό στοιχεῖο όμως πού κυρίως υπόκειται σέ άγωγή είναι τό έθος, καί ή διάπλασή του γίνεται κατά τήν διάρκεια τῆς νεότητος πού είναι ή ήλικία τῆς έπιθυμίας. Ἡ έπιθυμία αναλύεται σέ ὄρεξι ν, θυμό ν καί βούλησιν. Ἡ έπιθυμία είναι ή φυσική προϋπόθεση του άλογου μέρους τῆς ψυχῆς, καθώς αντίκειται στόν λόγο καί στόν νοῦ²⁰. Ὁ λόγος καί ὁ νοῦς ὀφεί-

τος είναι χαρακτηριστικά έλληνική. Πθ. E. Barker ὀ.π., σ. 425.

14. Πθ. E. Barker, ὀ.π., σ. 425.

15. Πθ. W.L. Newman, ὀ.π., τ. I, σ. 343.

16. Πθ. καί 1334b 6-7, 1327b 37-39, 1332b 10-11. Αὐτή είναι μιá άποψη κληρονομημένη στόν Ἄριστοτέλη από προηγούμενες αναφορές καί ειδικά από τόν Πρωταγόρα (Ἄπ. 8: Mullach, *Fr. Philos.* 6, τ. 2, 134) τόν Σωκράτη (*Ξεν.*, Ἄπομν. 3,9,1) καί τόν Πλάτωνα (*Φαῖδρος*, 269b).

17. Πθ. E. Barker, ὀ.π., σ. 426. Τήν ίδια άποψη συναντᾶ κανείς καί στόν Πλάτωνα ὅπου ή παιδεία μέ ὄλη τήν ύγιεινή τῆς παιδικῆς ήλικίας (πθ. *Νόμοι*, Β', 653a-654a· Ζ', 790b-792c· 793d-797a), τῆς έγκυμοσύνης καί τῆς τεκνογονίας (πθ. *Νόμοι*, ΣΤ', 775b e· 783e· 785a· Ζ', 789 e-790 a) καί αὐτῆς τῆς έκλογῆς τῶν μελλονόμενων (πθ. *Νόμοι*, Δ', 721 bd· ΣΤ', 771 e-772a· ΙΑ', 925 d-926 b καί *Πολιτικό*, 310c-311a) παραμένει παιδεία πρός άρετήν (πθ. *Νόμοι*. ΙΒ', 963 a).

18. Πθ. W.L. Newman, ὀ.π., τ. I, σ. 350.

19. E. Barker, ὀ.π., σ. 431.

20. Πθ. *Πολιτικά*, 1334b 18-21: «ὡσπερ ψυχῆ καί σῶμα δῆ έστιν, οὕτως, καί τῆς ψυχῆς ὀρῶμεν δύο μέρη, τό τε άλογον καί τό λόγον έχον, καί τās έξεις τās τούτων δύο τόν αριθμόν, ὦν τό μέν έστιν ὄρεξις τό δέ νοῦς».

λουν νά ἐλέγχουν τήν ἐπιθυμία: «θυμός γάρ βούλησις, ἔτι δέ ἐπιθυμία, καί γενομένοις εὐθύς ὑπάρχει τοῖς παιδίοις, ὁ δέ λογισμός καί νοῦς προιοῦσιν ἐγγίνεσθαι πέφυκεν» (1334b 23-25), γι' αὐτό θά πρέπει οἱ νέοι πού εἶναι γεμᾶτοι ἀπό ἐπιθυμία, ν' ἀσκοῦνται, ὥστε ἐνηλικιούμενοι ν' ἀναπτύξουν τόν λόγο. Ἡ παιδεία ὀφείλει ν' ἀκολουθεῖ τήν τάξη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου. Πρῶτα πρέπει ν' ἀσκήσουμε τό σῶμα, ἔπειτα τήν ὄρεξη πού εἶναι τό ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς, ἔπειτα τό λογικό. Ἀλλά ἡ ἄσκηση τοῦ σώματός μας πρέπει νά εἶναι ἀνάλογη πρός τήν ἀνάπτυξη τῶν σωστών ὀρέξεων καί ἡ ἄσκηση τῶν ὀρέξεων ἀνάλογη πρός τήν ἀνάπτυξη τοῦ λόγου²¹. Ὡστόσο, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ «ἄλογη ψυχή» τῶν νέων δέν εἶναι τελείως ἄλογη: «φαίνεται δὴ καί τό ἄλογον διττόν, τό μὲν γάρ φυτικόν οὐδαμῶς κοινωνεῖ λόγου, τό δ' ἐπιθυμητικόν καί ὅλως ὀρεκτικόν μετέχει πως, ἢ κατήκοον ἐστίν αὐτοῦ καί πειθαρχικόν»²².

Ἄλλωστε, ἐπειδή ἡ ψυχή τῶν νέων εἶναι εὐπλαστη, εἶναι δυνατόν ν' ἀποτυπωθοῦν ἀνεξίτηλα στόν νοῦ συνήθειες πού θά ἐξελιχθοῦν στό μέλλον σέ μεθόδους λογικοῦ αὐτοέλεγχου. Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά τονιστεῖ ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νά θρεῖ τόν πιό κατάλληλο τρόπο, γιά νά ἐπιδράσει κατά τό δυνατόν βαθύτερα καί διαρκέστερα στήν ψυχή τοῦ νέου²³, πού πρέπει ν' ἀσκεῖται στό θάρρος, στόν αὐτοέλεγχο, καθώς καί σέ κάθε ἄλλη ἀρετή. Οἱ ἀρετές αὐτές, κατά τόν Ἀριστοτέλη, δέν διδάσκονται, ἀλλ' ἀποκτῶνται ἀρχικά μέ τήν ἐμπειρία, ὡς ὅτου, τελικά, φτάσει ὁ ἄνθρωπος στό στάδιο τοῦ λόγου, ὅπου πιά δέν χρειάζεται νά ἐπιστρατεύονται τά συναισθήματα καί οἱ βουλητικές δυνάμεις τῆς ψυχῆς, γιατί ἐκεῖνοι οἱ ἀρχικοί τρόποι (ὀρέξεις) πού προσπάθησε νά δαμάσει καί νά ἐναρμονίσει μέ τούς ἠθικούς τρόπους ἐνέργειας, θά ἔχουν γίνει ὅπωςδήποτε «ἔθνη»²⁴. Τώρα πιά ὁ ἄνθρωπος θά συλλαμβάνει μέσω τοῦ λόγου τίς ἠθικές ἀξίες ὅπου ἐθίστηκε ἀπό νέος, γιά νά φτάσει στήν τελική βαθμίδα τοῦ αὐτοέλεγχου. Ἐτσι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ψυχῆς, πού ξεκινάει ἀπό τήν ἐμβρυακή σχεδόν ἡλικία καί συνεχίζεται ὡς τήν ἀνδρική, φτάνει στήν ὠρίμανσή της, ὅταν ὁ λόγος, τό στοιχεῖο ἐκεῖνο τῆς ὑψιστής διαφοροποίησης τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοσυνειδητοποιηθεῖ καί κάνει χρήση τῶν δυνάμεών του. Τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' αὐτοκυβερνᾶται, κι ἔτσι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, ὅτι τό ὑπέρτατο

21. Πθ. *Πολιτικά*, 1334b 27· 1334b 15 κ.έξ. Πθ. W.L. Newman, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 349, ἐπίσης E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 433 καί W.O. Ross, *ὁ.π.*, σ. 268.

22. Ἡθ. *Νικομάχεια*, 1202b 30. Πθ. *Πολιτικά*, 1333a 18-20. Αὐτή ἡ ἀντίληψη ἀνταποκρίνεται στήν πλατωνική ἄποψη περί θυμοῦ ὡς διατεθειμένου νά μετέχει τοῦ λόγου (*Πολιτεία*, Δ', 441a). Πθ. σχετικά Y. Bres, *La psychologie de Platon*, Paris, P.U.F., 1973, σ. 165, σημ. 39.

23. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 426.

24. Πθ. *ὁ.π.*, σ. 426.

«τέλος»²⁵ τῆς παιδείας εἶναι ἡ τέλεια ἐλευθερία.

Ἄλλά ὁ λόγος «διήρηται τε διχῆ... ὁ μὲν γάρ πρακτικός ἐστὶ λόγος ὁ δὲ θεωρητικός»²⁶ (1333a 25 κ.έξ.). Διὰ τῆς παιδείας τοῦ λόγου μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνο νὰ ἐλέγχει τίς πράξεις του, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐρευνᾷ τὴν ἀλήθεια. Ἔτσι φθάνει σὲ ἐνέργειες πού δέν τίς θεωρεῖ μόνο χρήσιμες καὶ ἀναγκαῖες γιὰ τὴν συντήρηση τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ ἱκανοποιητικές ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν²⁷.

Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι ὅπως ἡ πολιτεία ἐξελίσσεται διαδοχικὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς οἰκίας, δηλαδή τῆς οἰκογένειας²⁸, στὸ δεῦτερο στάδιο τῆς κώμης, γιὰ νὰ φτάσει στὸ τελικὸ στάδιο τῆς πόλεως, ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος φθάνει στὸ τελικὸ στάδιο τοῦ λόγου διὰ μέσου τῶν σταδίων τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἔθους.

Ἐνῶ ὅμως ἡ πολιτεία ἀναπτύσσεται, ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται. Καὶ αὐτὸς ὅμως διαμορφώνεται, βάσει προκαθορισμένων γραμμῶν, μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν του ἱκανοτήτων, καὶ μόνον ὅπου ἡ φύση εἶναι ἀνεπαρκῆς, ἡ τέχνη τὴν συμπληρώνει: «πᾶσα γάρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλεῖπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν»²⁹.

Δέν ὑπάρχει τίποτε αὐθαίρετο στὴν παιδεία³⁰. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ παιδεία δὲν μπορεῖ ν' ἀφεθεῖ στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ὅπως γινόταν στίς περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις³¹, διότι «τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινήν»³² καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὅν τρόπον νῦν...» (1337a 23-26)³³.

Ὁ σκοπὸς πού ἐπιδιώκει ἡ κοινωνία καθορίζεται ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ εἶναι ἓνας καὶ ὁ αὐτὸς γιὰ κάθε μέλος της. Ἡ παιδεία πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, πρέπει νὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ γιὰ ὅλους. Γιὰ νὰ κατορθωθεῖ ὅμως ἡ κατάρτιση μιᾶς ὁμοιογενοῦς παιδείας, πρέπει αὐτὴ ν' ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν πολιτεία³⁴, τὴν μόνη ἀκέραιη παιδευτικὴ ἐξου-

25. Πθ. *Πολιτικά*, 1334 b 15: «ὁ δὲ λόγος ἡμῖν καὶ ὁ νοῦς τῆς φύσεως τέλος ὥστε πρὸς τούτους τὴν γένεσιν καὶ τὴν τῶν ἐθῶν δεῖ παρασκευάζειν μελέτην». Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 427.

26. Πθ. W.L. Newman, *ὁ.π.* τ.1., σ. 345.

27. Πθ. *Πολιτικά*, 1333 a.25-33 καὶ E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 427.

28. Πθ. Defourny, *Aristote, Études sur la Politique*, 1932, σ. 381 καὶ K.I. Δεσποτόπουλου, Ἡ οἰκογένεια κατ' Ἀριστοτέλη, «Ἀναζητήσεις»1, Ἀθήνα, 1977, σ. 208.

29. *Πολιτικά*, 1337 a 1. Πθ. *Φυσικά*, 199 a 15. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σσ. 428, 222 καὶ 207.

30. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 427.

31. Πθ. *Πολιτικά*, 1337 a 6.

32. Πθ. W. Oncken, *ὁ.π.*, μερ. 2, σ. 203.

33. Πθ. Ἡθ. *Νικομάχεια*, 1180a.28: «κράτιστον μὲν οὖν τὸ γίνεσθαι κοινήν ἐπιμέλειαν καὶ ὀρθὴν καὶ δρᾶν αὐτὸ δύνασθαι».

34. Πθ. *Πολιτικά*, 1337a 35: «Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινήν ποιητέον φανερόν».

σία. "Όταν τό άτομο είναι «μέλος» μιᾶς πολιτείας, ἡ πολιτεία αὐτή πρέπει νά ρυθμίζει, ἔτσι, τήν ἀγωγή τῶν πολιτῶν της, ὥστε νά πληροῦται ἡ θέση πού τό άτομο κατέχει στήν οἰκονομία της³⁵.

Δέν εἶναι δυνατόν ἡ πολιτεία νά μήν διαποτίσει τά μέλη της μέ τήν ιδιαίτερη χροιά της, αὐτήν πού κάθε πολιτεία διατηρεῖ ἀπό τήν ἴδρυσή της³⁶.

Συνεπῶς, σκοπός τῆς ἀρίστης πολιτείας εἶναι ἡ δημιουργία ἑνός καί μόνου ἐνιαίου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Καί αὐτό εἶναι κατορθωτό στήν ἀρίστη πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐφ' ὅσον σ' αὐτή δέν ὑπάρχει διαφορά τάξεων πού ἡ καθεμίᾳ τους νά ἔχει τήν ιδιαίτερη ἀποστολή της καί ἄρα τό ξεχωριστό της ἐκπαιδευτικό σύστημα. Δέν ὑπάρχει τάξη ἀρχόντων πού ν' ἀπαιτεῖ τήν ἀσκήση στίς ἀρετές τῆς ἐξουσίας, ὅπως καί ἀρχομένων πού νά ἀπαιτεῖ τήν ἀσκήση στίς ἀρετές τῆς ὑποταγῆς. Ὑπάρχει φυσικά μιᾶ διαφοροποίηση, ἀλλά αὐτή εἶναι διαφοροποίηση κατά τήν ἡλικία καί ὄχι κατά τίς τάξεις³⁷, γι' αὐτό καί ὑπάρχουν ποικίλες βαθμίδες, ἑνός ὅμως καί μοναδικοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος πού ἡ καθεμίᾳ τους ν' ἀνταποκρίνεται στήν ἀντίστοιχη ἡλικία. Συνολικά, ὅμως, ἡ παιδεία θά εἶναι μία καί ἡ αὐτή γιά κάθε πολίτη: «ἐπεὶ δέ πολίτου τοῦ ἀρίστου καί ἄρχοντος τήν αὐτήν ἀρετήν εἶναι φαμεν καί τοῦ ἀρίστου ἀνδρός...» (1333 a 12), ἡ παιδεία πού διαμορφώνει τόν καλό πολίτη θά εἶναι ἡ ἴδια μ' ἐκείνη πού διαμορφώνει τόν καλό ἄνθρωπο³⁸. Καί, ὅπως ἐκείνη, ἔτσι κι αὐτή θάχει ὡς τελικό της σκοπό τήν ἐπικράτηση τοῦ λόγου. Καί τό ἄλογο ἀκόμη στοιχεῖο τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν τό ἀσκεῖ, θά τό κατευθύνει μέ γνώμονα τό λογικό.

Τῆ διαίρεση τῆς ψυχῆς σέ δύο μέρη, «ὧν τό μέν ἔχει λόγον καθ' αὐτό, τό δ' οὐκ ἔχει μέν καθ' αὐτό λόγῳ δ' ὑπακούειν δυνάμενον» (1333 a 18) τήν ἀκολουθεῖ ἡ διάκριση τοῦ λόγου «ἔχοντος» σέ λόγο πρακτικό καί λόγο θεωρητικό, ὅπου ἀντιστοιχοῦν ἀνάλογες μορφές βίου. Λόγος θεωρητικός,

35. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 428 καί W.L. Newman, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 353. Ὁ ὅρος αὐτός χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπό τόν Ἀριστοτέλη (*Πολιτικά*, A, 1253b, 1256a· *Ἠθικά Νικομάχεια*, A, 1094 a, b, 2, 1141b) ἄν καί ὄχι ἀκριθῶς μέ τήν ἴδιαν ἔννοια. Πθ. σχετικά περί τοῦ ὅρου K.I. Δεσποτόπουλου, *Μελετήματα Ἠθικῆς*, Ἀθήναι, 1976, § 51, σημ. 4, §§ 54, 61.

36. Ἡ δόξα π.χ. τῆς Σπάρτης ἦταν ἐκείνη πού δημιούργησε τήν ἀνάγκη τῆς κοινῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν σύμφωνα μέ τόν σκοπό πού αὐτή ἐπεδίωκε. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 428 καί W. Oncken, *ὁ.π.*, μερ. 2, σ. 203.

37. Πθ. *Πολιτικά*, 1332 b 36-41: «ἡ γάρ φύσις δέδωκε τήν αἴρεσιν διαίρεσιν ποιήσασα αὐτῷ τῷ γένει ταῦτό τό μέν νεώτερον τό δέ πρεσβύτερον, ὧν τοῖς μέν ἄρχεσθαι πρέπει, τοῖς δ' ἄρχειν· ἀγανακτεῖ δ' οὐδείς καθ' ἡλικίαν ἀρχόμενος, οὐδέ νομίζει εἶναι κρείττων, ἄλλως τε καί μέλλων ἀντιλαμβάνειν τόν τοιοῦτον ἔρανον, ὅταν τύχη τῆς ἰκνουμένης ἡλικίας». Πθ. W. Oncken, *ὁ.π.*, μερ. 2, σ. 199, W.L. Newman, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 344 καί E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 428.

38. Πθ. E. Barker, *ὁ.π.*, σ. 429 καί W.L. Newman, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 344.

συνεπῶς, σημαίνει σχολή πού δαπανᾶται στή διανόηση, εἰρήνη καί ἐπιλογή ὠραίων καί καλῶν πραγμάτων.

Ἡ πολιτεία ὁμως ἀπαιτεῖ γιά τήν ἐπιβίωσή της ἐνέργεια καί πράξη. Πρέπει ἡ ἴδια νά προβλέψει τήν ἄσκηση τῶν νέων γιά πόλεμο, πρέπει νά διαλέξει τά ἀναγκαῖα καί τά χρήσιμα³⁹. Κατά τή διαπαιδαγώγηση ὁμως τῶν νέων της δέν θά πρέπει νά λησμονεῖ ὅτι ἡ ἀσχολία ἀποβλέπει στήν σχολή, ὅτι ὁ πόλεμος γίνεται γιά χάρη τῆς εἰρήνης, ὅτι ἡ ἐπιλογή τῶν ἀναγκαίων καί χρησίμων εἶναι μέσο γιά τήν ἐπιδίωξη τῶν ὠραίων καί καλῶν⁴⁰. Θά ἀσκεῖ τό ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς ὡς ὑπάκουο τοῦ λογικοῦ. Θά ἐπιτελεῖ δηλαδή πράξεις πού δέν θά εἶναι καθαυτά παρακολουθήματα τοῦ λόγου, γιά χάρη ἐκείνων πού εἶναι, ὥστε νά μή συμβεῖ ὅ,τι μέ τούς Σπαρτιάτες, πού ἀντέστρεψαν αὐτή τήν τάξη τῶν ἀξιῶν καί ἀτύχησαν⁴¹. Ἡ Σπάρτη δηλαδή θεώρησε τά ἀναγκαῖα καί χρήσιμα ὡς καθαυτά ὠραῖα καί καλά, ἔθεσε θεωρητικά καί πρακτικά τή σχολή της ὡς μέσο γιά ἐνασχόληση, καί τήν εἰρήνη ὡς προπαρασκευή γιά πόλεμο⁴². Διαπαιδαγώγησε πρὸς στιγμή, τό ὅλο πνεῦμα τῆς σπαρτιατικῆς νεολαίας πρὸς τόν πόλεμο, ὥστε σ' αὐτόν ἐκείνη νά θρεῖ ἱκανοποίηση. Καί ἐπειδή παρανόησε τήν ἔννοια τῆς ἀρετῆς, ἂν καί αὐτή μόνη ἀπό τίς ἑλληνικές πόλεις ἄσκησε τούς πολίτες της στήν ἀρετή, παραταῦτα δέν ὠφελήθηκε καθόλου ἀπό τήν ὅλη ἄσκησή της⁴³.

Γι' αὐτό μία εἶναι ἡ ἀγωγή πού μπορεῖ ἡ κρατική ἐκπαίδευση νά προσφέρει μέ τό σκοπό νά δημιουργήσει τόν καλό πολίτη, καί εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μ' ἐκείνη πού δημιουργεῖ τόν καλό ἄνθρωπο. Καί δέν εἶναι μόνο μία, ἀλλά καί ἡ ἀρίστη, καί, συνεπῶς, ἡ μόνη ἱκανή νά ὀδηγήσει τόν ἄνθρωπο στήν ἀρετή ἄρα καί στήν εὐδαιμονία, ὕπατο σκοπό τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πολιτείας.

39. *Πολιτικά*, 1333a 31-33. Πθ. W.L. Newman, *δ.π.*, τ. I, σ. 345 καί E. Barker, *δ.π.*, σ. 429.

40. *Πολιτικά*, 1333a 35.

41. Πθ. *Πολιτικά*, 1333b 22-24.

42. Πθ. *Πολιτικά*, 1333b 15: «...πάντα πρὸς τό κρατεῖν καί πρὸς πόλεμον ἐνομοθέτησεν».

43. Πθ. *Πολιτικά*, 1334a 40-1334b 4.